

De multiculturele herverdelingsstaat

Over gelijkheid en solidariteit in de multiculturele samenleving

François Levrau

ABSTRACT: The Multicultural Welfare State: About Equality And Solidarity In The Multicultural Society

For many reasons multiculturalism has become a convenient punching bag. One of the criticisms is that multiculturalism undermines social cohesion and therefore erodes the basis for a redistribution policy. Closely related to this critique is that multiculturalism pushes immigrants into unemployment and makes them dependent on the welfare state. In this article, both criticisms are evaluated. We clarify why multiculturalism does not necessarily undermine the (support for) welfare state nor impede the socio-economic equality of immigrants. What is needed and what remains necessary is the outline of a multicultural welfare state.

KEYWORDS: multiculturalism, socio-economic equality, social cohesion, solidarity, welfare state

1. Inleiding

De stelling dat het multiculturalisme het tegenwoordig als officiële beleidsstrategie ten aanzien van immigrantengroepen zwaar te verduren heeft, is wellicht een open deur intrappen. Vanuit verschillende hoeken worden berichten de wereld ingestuurd die aan duidelijkheid en kracht weinig te wensen overlaten. Het zijn gekende mantra's geworden: 'le multiculturalisme est un échec!', 'multiculturalism is bad for women', 'het multiculturele drama', 'het failliet van de multiculturele samenleving', etc. Voor een oplisting van kritieken, zie Levrau (2011). In dit artikel staan we, op basis van een kritisch literatuuroverzicht, stil bij de idee als zou het multiculturalisme nefast zijn voor de socio-economische gelijkheid en de redistributieve solidariteit.¹ We gaan na hoe we ons precies de relatie tussen multi-

culturalisme en verzorgingsstaat moeten voorstellen. Is het mogelijk en wenselijk om tegelijk te insisteren op een multicultureel erkenningsbeleid en een genereuze verzorgingsstaat of hebben de critici het gelijk aan hun zijde en sluiten beide elkaar wederzijds uit?

We starten dit artikel met een bespreking van de ‘erkennings-redistributie *trade-off*’. In een drietal paragrafen tonen we aan waarom het multiculturalisme de sociale cohesie als voorwaarde voor herverdeling niet noodzakelijk erodeert. Dit betekent dat er zich geen onvermijdelijke keuze aandient tussen de implementatie van een multicultureel beleid en een socio-economisch herverdelingsbeleid. In de paragraaf die daarop volgt gaan we na of de sociale cohesie wordt ondermijnd wanneer zou blijken dat immigranten substantieel meer gebruikmaken van de verzorgingsstaat. Als dat inderdaad het geval zou zijn, wat zijn dan de implicaties voor het multiculturalisme? Ligt het multiculturalisme mee aan de basis van die afhankelijkheid, of is het daar eerder een oplossing voor? We overlopen in een zesde paragraaf een aantal beleidsstrategieën waarop men kan terugvallen, indien zou blijken dat men via het multiculturalisme geen socio-economisch egalitaire samenleving kan verkrijgen. In een laatste paragraaf tonen we aan waarom de implementatie van het multiculturalisme in combinatie met een robuuste verzorgingsstaat misschien niet evident, maar wel verkieslijk blijft.

2. Multiculturalisme: erkenning van eenheid én verschil

Nogal wat auteurs beweren dat het multiculturalisme een wassen neus heeft, omdat het invoeren van minderheidsrechten uiteindelijk tot een “politization of ethnicity” leidt waarbij elke maatregel die wordt genomen om de etnisch-culturele balans binnen een maatschappij te herstellen in wezen de politieke eenheid en de sociale stabiliteit in gevaar brengt (bv. Barry, 2001; Bissoondath, 1994; Gwyn, 1995). Wie etnisch-culturele groepen ondersteunt, zo wordt gesteld, evoceert etnisch-culturele competitie, wantrouwen en *legio* sociale antagonismen. Daarmee komt algemeen niet alleen de veiligheid van de samenleving in het gedrang (Keeble, 2005), maar ook de houdbaarheid van de verzorgingsstaat. Als het multiculturalisme de sociale eenheid, het interpersoonlijke vertrouwen en de solidariteit ondermijnt, dan ondermijnt het immers meteen ook het fundament van een solide (en veilige) verzorgingsstaat. In de woorden van Barry (2001, p. 8): “A politics of multiculturalism undermines a politics of redistribution”. Sommige auteurs (zoals Koopmans, 2010) gewagen in dit geval te spreken van een *trade-off*: óf men kiest voor het multiculturalisme en is bereid de prijs van een verzwakte verzorgingsstaat te betalen óf men kiest voor een robuuste verzorgingsstaat en is bereid het multiculturalisme achterwege te laten. Een ‘multiculturele verzorgingsstaat’ zou aldus een *contradic-*

tio in terminis zijn. Nancy Fraser (1995) heeft het over een “redistribution-recognition dilemma”. Volgens haar bestaat er tussen de ‘politiek van de redistributie’ en de ‘politiek van de erkenning’ een inherente spanning, waardoor het moeilijk wordt om beide beleidsvormen tegelijk te implementeren. Haar punt is dat de politiek van de redistributie erop gericht is om de socio-economische verschillen kleiner te maken, terwijl de politiek van de erkenning er net op gericht is om de socio-culturele verschillen te behouden. Mensen die zowel het slachtoffer zijn van socio-economische onrechtvaardigheid als van cultureel-symbolische onrechtvaardigheid, hebben nood aan zowel een redistributie- als een erkenningsbeleid. Voor Fraser is het echter moeilijk in te zien hoe een beleid dat verschil wil wegwerken kan samengaan met een beleid dat verschil wil accommoderen. “People who are subject to both cultural injustice and economic injustice need both recognition and redistribution. They need both to claim and to deny their specificity. How, if at all, is this possible?” (Fraser, 1995, p. 74).

Hoewel deze kritiek wijdverbreid is, hoeft ze niet noodzakelijk op te gaan. Ze lijkt namelijk te vertrekken van een te beperkte conceptie van het multiculturalisme, namelijk een enkelvoudige doctrine oftewel een gefixeerde ideologie die de erkenning van verschil en/of het behoud van de etnisch-culturele diversiteit, zonder voorwaarden, tot het hoogste goed proclameert. Maar de aandacht die het multiculturalisme voor de erkenning van verschil biedt, betekent niet dat het niet tegelijk werk zou kunnen maken van een cohesieve samenleving via de vorming van een gedeelde (nationale) identiteit. Anders dan bijvoorbeeld het communitaristisch geïnspireerde multiculturalisme dat de etnische en religieuze verzuiling van migrantengroepen stimuleert, ondersteunt het liberaal-multiculturalisme etnisch-culturele groepen door hun verschil te erkennen, maar tegelijk de maatschappelijke cohesie te bewaken door iedereen aan eenzelfde nationale eenheid te binden. Tariq Modood (2007a, 2007b, 2010, 2012) is één van de auteurs die dit punt (en het belang ervan) herhaaldelijk eloquent heeft verwoord. “Multicultural accommodation works simultaneously on two levels: creating new forms of belonging to citizenship and country, and helping sustain origins and diaspora” (Modood, 2007a, p. 49). Elders schrijft hij: “Strong multicultural identities are a good thing – they are not intrinsically divisive, reactionary or subversive – but they need the complement of a framework of vibrant, dynamic, national narratives and the ceremonies and rituals which give expression to a national identity” (Modood, 2007b). Of nog: “Characterizations of multiculturalism that omit unity as a key component are extremely common but incomplete” (Modood, 2012, p. 29). Met dit gedachtegoed vervoegt Modood een groep denkers, onder wie Will Kymlicka (1995, 2001) en Yael Tamir (1993), die aangeven dat een liberale vorm van multiculturalisme onproblematisch kan gecombineerd worden met een liberale en dunne vorm van nationalisme, die bijvoorbeeld tot uiting komt in de gedeelde taal, geschiedenis en in enkele gedeelde instellingen zoals het onderwijs, het defensieapparaat en de media.

De samenhang tussen multiculturalisme en dit 'dunne' nationalisme is mogelijk wanneer het nationale eenheidsverhaal op een zodanige wijze wordt geschreven dat minderheden er zich door aangesproken voelen. Voor Modood (2007a, 2007b) is de nationale identiteit daarom geen kwestie van een lijst van elementaire *a priori*-kenmerken. De *crux* van een natiestaat is niet te herleiden tot enkele inhoudelijke kwaliteiten die enkel deze en dus geen andere natie zou hebben. Keer op keer zal men immers vaststellen dat die zogenaamde nationale kenmerken ofwel weinig specifiek zijn (*cf.* algemene liberale normen en waarden die niet alleen van toepassing zijn op het grondgebied van bijvoorbeeld België maar ook op dat van andere West-Europese landen) ofwel te specifiek, waardoor ze niet iedereen binnen de natie in gelijke mate aanspreken. Bij nader inzien zijn de geproclameerde nationalistische particularismen niet veel anders dan verschillende namen voor het universele geloof in vrijheid en gelijkheid en is er dus weinig specifiek Belgisch of Brits of Nederlands aan de principes waaraan immigranten loyaal moeten zijn. Zij die de nationale identiteit willen verenigen tot specifieke gedragingen en gewoontes zullen daarmee de coupures binnen de eigen meerderheidsgroep blootleggen, omdat er geen enkel gedrag of geen enkele gewoonte is die door iedereen van de meerderheidsgroep wordt gedeeld. De nationale identiteit kan daarom inhoudelijk/kwalitatief beter beschouwd worden als iets dat opdaagt in de mate waarin men het, binnen specifieke instituties (onderwijs, media, politiek, geschiedenis) tot voorwerp van discussie en dialoog maakt. De nationale identiteit is *ergo* iets wat tot uiting komt wanneer er een poging wordt ondernomen om verschillen die doorgaans negatief worden bejegend niet zozeer uit te gommen (*cf.* assimilatie) maar te transformeren tot positieve verschillen. Dat het negatieve verschil wordt omgebogen tot een positief verschil, is voor Modood (2007a) overigens de lakmoesproef voor sociale *annex* inclusieve rechtvaardigheid. In die zin moet de nationale identiteit worden begrepen als een identiteit die 'leeft', een '*work in progress*' dat een onophoudelijk op elkaar afstemmen van 'verleden' en 'toekomst' veronderstelt. Elke nieuwe generatie of migrantengroep voegt immers niet alleen iets toe aan de nationale identiteit, maar ze herdenkt/herschrijft die identiteit ook ten dele. Zo zouden etnisch-culturele minderheden niet langer enkel moeten worden aangezien als feitelijke minderheidsgroepen die iets toevoegen aan de Vlaamse identiteit, maar dient de Vlaamse identiteit veeleer zo begrepen te worden dat het die groepen als vanzelf verdisconteert. In dat geval maakt het niet meer zoveel uit of het gaat om feitelijke minderheidsgroepen. Het onderscheid 'wij' en 'zij' wordt minder pertinent. Een goed voorbeeld is Canada waar het inclusieve multiculturele gedachtegoed als een constitutioneel en symbolisch element van de nationale (inclusieve) Canadese identiteit wordt aangezien (Kymlicka, 1998). Diversiteit is er een wezenlijk onderdeel van de nationale identiteit.

Daarmee is meteen de *crux* van het (liberaal-)multiculturalisme geduid als een beleid dat de inclusie van etnisch-culturele diversiteit nastreeft door de maatschap-

pelijke instituties van de meerderheidsgroep aan te passen in functie van die diversiteit. Concreet kan dit beleid een drietal vormen aannemen en herleid worden tot een achttal specifieke beleidsstrategieën (Banting & Kymlicka, 2006). *Ten eerste* is er het multiculturele beleid dat de etnisch-culturele diversiteit omarmt. Dit komt tot uiting in (1) de constitutionele, wettelijke of parlementaire affirmatie van het multiculturalisme op het centrale, regionale of gemeentelijke niveau en het bestaan van een ministerie, secretariaat of adviesorgaan om dit beleid te implementeren in *samenpraak* met de immigrantengemeenschappen; (2) de invoering van curricula die rekening houden met de diversiteit en die minder exclusief gericht zijn op westerse elementen; (3) de bevordering van de etnisch-culturele representatie en *dito* gevoeligheid in de media (bv. tv-soaps waarin acteurs van diverse etnisch-culturele afkomst meespelen). Deze drie ingrepen leggen de nadruk op de zichtbaarheid van immigranten in de samenleving. *Ten tweede* is er het multiculturele beleid dat de legale beperkingen ten opzichte van diversiteit wegwerkt. Dit komt tot uiting in (4) het toestaan van uitzonderingen in verband met kleding, voeding, feestdagen, etc. (bv. moslimleerlingen die op school wettelijk afwezig mogen zijn wanneer er een moslimfeest is); (5) het openlaten van de mogelijkheid om op een duale manier burger te zijn. Deze twee ingrepen maken dat migranten op voet van gelijkheid kunnen participeren in de *mainstream*-instituties van de samenleving. *Ten derde* is er het multiculturele beleid dat minderheden actief ondersteunt. Dit komt tot uiting in (6) het subsidiëren van etnisch-culturele organisaties; (7) het subsidiëren van tweetalige educatie of van het onderwijs in de eigen moedertaal en in (8) het introduceren van affirmatieve acties voor benadeelde immigrantengroepen (bv. het gebruik van streefcijfers of *quota* voor participatie van mensen met een migratieachtergrond in het politieke apparaat). Deze drie ingrepen bieden migranten een forum en instrumenten aan om pregnanter hun wensen en gevoeligheden te agenderen (*in casu* de socio-economische pijnpunten, barrières, conflicten, discriminaties). De drie beleidsvormen en de acht beleidsstrategieën illustreren dat het er steeds om gaat dat het verschil wordt erkend binnen gedeelde instituties van de meerderheidsgroep.

3. Multiculturalisme, solidariteit en herverdeling

Het multiculturalisme sluit de creatie van nationale eenheid dus niet uit. Dat is een belangrijke vaststelling, omdat de aanwezigheid van een zekere cohesieve eenheid een noodzakelijke voorwaarde voor solidariteit en herverdeling is. Mensen zullen immers sneller geneigd zijn een deel van hun rijkdom af te staan als ze de ander als 'één van hen' beschouwen. Onderliggend aan de redistribuerende verzorgingsstaat is de aanwezigheid van een sociale samenhang, een "shared sense of belonging

together". De aanwezigheid van een verzorgingsstaat op basis van (1) horizontale verdeling (bv. mensen zonder kinderen zorgen voor mensen met kinderen; gezonde mensen zorgen voor zieke mensen; jonge mensen zorgen voor oudere mensen); (2) verticale verdeling (cf. kapitaalkrachtigen zorgen voor mensen met lage inkomens door bijvoorbeeld een systeem van progressieve lasten of door de sociale zekerheid via een minimumwerkloosheidsuitkering en minimumpensioenen) en (3) een pre-distributieprincipe met allerhande preventie- en herstelingsrepen op het niveau van de marktwerking en het menselijk kapitaal, die ervoor zorgen dat de risico's minimaal zijn en dat iedereen aan het werk is (bv. sociale promotie via onderwijs; een activeringsbeleid; sociale investeringen zoals kinderopvang en ouderschapsverlof), is van fundamenteel belang, omdat wie vrij wil zijn eerst voldoende socio-economisch onafhankelijk moet zijn. Om socio-economisch onafhankelijk te zijn, is het soms nodig dat men eerst middelen krijgt toebedeeld op basis waarvan men zijn leven, als gelijke en vrije burger, vorm kan geven. Solidariteit en herverdeling zijn met andere woorden principiële voorwaarden voor socio-economische gelijkheid en vrijheid.

De sociale cohesie oftewel de "shared sense of belonging together" (zoals die tot uiting komt in de sociale contacten, de maatschappelijke betrokkenheden en het vertrouwen in de medemens) die aan de verzorgingsstaat ten grondslag ligt, kan ervoor zorgen dat er een bereidheid wordt gecreëerd om te handelen in het belang van de 'grotere gemeenschap' (Putnam & Leonardi, 1993). Zo worden allerhande goederen gegenereerd (zoals grotere veiligheid en sociale controle in de buurt) die iedereen bevoordelen en niemand uitsluiten (Coleman, 1990; Putnam, 2007) en worden diegenen die slechter af zijn bijgestaan door een reallocatie van middelen (Banting *et al.*, 2006).

Onderzoek dat zich buigt over de vraag of het multiculturalisme de solidariteit en de sociale cohesie al dan niet versterkt, is beperkt (Schaeffer, 2014).² Dat maakt dat ook het empirisch (cross-nationaal comparatief) onderzoek dat een antwoord biedt op de vraag of een erkenningsbeleid en een redistributiebeleid gelijktijdig kunnen worden geïmplementeerd, beperkt is. De meest uitgesponnen analyse over de verhouding tussen erkenning en redistributie vindt men terug bij Banting en collega's (2006). Andere en latere teksten van deze auteurs lijken vaak varianten of uitdiepingen te zijn van deze ampele analysetekst. In dit onderzoek wordt de verandering in steun voor de verzorgingsstaat vastgesteld aan de hand van een vijftal factoren die kunnen worden teruggebracht tot drie categorieën: *een categorie van sociale uitgaven* met daarin (1) de verandering van de sociale uitgaven als deel van het bruto binnenlands product (cf. aandeel van uitgaven in de ouderenzorg, ziektezorg, gehandicaptenzorg, familiediensten, werkloosheidsuitkering); *een redistributiecategorie* met daarin (2) het effect van de redistributie op de vermindering van de armoede en (3) het effect van de redistributie op de vermindering van de ongelijkheid en tot slot een *categorie van sociale resultaten* met daarin (4) de mate van kinderarmoede en (5) de mate van inkomensongelijkheid. De sterkte en

de veranderingen van de verzorgingsstaat werden onderzocht in de periode 1980-2000 en werden vergeleken met de mate waarin een land een multicultureel beleid implementeerde. De ‘erkenning-redistributie *trade-off*’ voorspelt dat een land dat een multicultureel beleid invoert, de prijs van een erosie van de verzorgingsstaat moet betalen (ongeacht of die verzorgingsstaat bij aanvang sterk dan wel zwak was). De auteurs zijn echter verrassend duidelijk: er is geen sprake van een omgekeerd evenredig verband tussen beide beleidsvormen. “The results of our examination of measures of change in social spending and redistribution are clear: there is no consistent relation between the adoption of MCP’s [multicultural policies] and the erosion of the welfare state” (Banting *et al.*, 2006, p. 65). Het is zelfs zo, dat landen met de sterkste vormen van multicultureel beleid de grootste toename in sociale uitgaven zagen (eerste categorie met factor 1) en de grootste redistributiespanningen (tweede categorie met factor 2 en 3) aan de dag legden. De situatie is iets minder positief met betrekking tot de categorie van de sociale resultaten (derde categorie met factor 4 en 5). In alle landen steeg de kinderarmoede, maar die steeg minder in landen met een sterk multicultureel beleid. De inkomensongelijkheid (factor 5) tot slot nam in landen met een sterk/gematigd multicultureel beleid meer toe dan in landen met een zwak multicultureel beleid. Dat betekent dat landen met een multicultureel beleid het op vier van de vijf factoren beter doen dan landen zonder multicultureel beleid.³

4. Integratie-erkenningparadox

De reden waarom de solidariteit kan toenemen door een beleid dat verschil erkent, heeft mogelijks te maken met wat de ‘integratie-erkenningparadox’ kan worden genoemd (Levrau & Loobuyck, 2013a, 2013b). Reeds vanaf het begin van het ‘multiculturalismedebat’ wezen pioniers als Taylor (1994) op het belang van erkenning. Voor Taylor moet een beleid rekening houden met het feit dat de cultuur van iemands voorvaderen een mens voorziet van een unieke identiteit. Het beschermen van die cultuur is daarmee meteen een daad van erkenning van de particuliere identiteit van die persoon. Wanneer die erkenning uitblijft, creëert men een maatschappij met ‘tweederangsburgers’. Mensen en groepen die door hen gewenste erkenning ontzeggen, is niets anders dan een daad van onderdrukking die tot verlies aan zelfrespect kan leiden. “Nonrecognition or misrecognition can inflict harm, can be a form of oppression, imprisoning someone in a false, distorted, and reduced mode of being” (Taylor, 1994, p. 25). Deze gedachte leunt nauw aan bij de sociale identiteitstheorie. Omdat de desbetreffende groep medebepalend is voor de eigen (sociale) identiteit en omdat mensen willen behoren tot een groep die ook in de ogen van anderen wordt aanvaard, zal de wijze waarop mensen

naar zichzelf kijken sterk afhankelijk zijn van het feit of zij sociaal gezien worden aanvaard (Tajfel & Turner, 1986; Vanbeselaere *et al.*, 2006; Verkuyten, 2005). Geplooid naar de multiculturele samenleving: omdat de eigen etnisch-culturele groep, met de eigen tradities, gebruiken en religie, voor het individu veelal een belangrijk bindingskader is en omdat die groep voorziet in gevoelens van geborgenheid en verbondenheid, willen mensen ook sociaal erkend en gewaardeerd worden als lid van die etnisch-culturele groep. Negatieve oordelen over de eigen groep worden immers, via een proces van groepsidentificatie, vaak opgevat als een persoonlijke aanval. De kans is daarbij reëel dat wie zich uitgesloten, geminacht of vernederd voelt omwille van een bepaald groepslidmaatschap, zich in de eigen kring zal terugtrekken en afstand zal nemen van de omringende samenleving. Van de weeromstuit zal men dan de kenmerken die typerend zijn voor de eigen groep nadrukkelijker in de verf zetten en tevens benadrukken als ankerpunten voor een positieve identiteitsbeleving (Verkuyten, 2005). Precies daarom is het belangrijk om in de instituties van de meerderheidsgroep voldoende de etnisch-culturele diversiteit te reflecteren.

Deze nood aan erkenning komt mooi tot uiting in een onderzoek over de tweede generatie Turken en Marokkanen in vijf verschillende Europese grootsteden (waaronder Brussel en Antwerpen). Fleischman en Phalet (2010) tonen aan dat, wanneer de tweede generatie Turken en Marokkanen (1) denkt dat het behoud van de eigen cultuur bedreigd is; (2) ervaringen heeft meegemaakt van ongelijke of vijandige behandeling op basis van de achtergrond en (3) de relaties met de autochtone bevolking als onvriendelijk percipieert, zij zich sterker identificeert met de eigen etnisch-culturele en religieuze identiteit en minder met de (autochtone) nationale of stadsidentiteit. Bovendien blijkt dat een overkoepelende (autochtone) nationale identiteit als bedreigend kan worden ervaren wanneer deze onvoldoende plaatsmaakt voor de erkenning van verschil. Met andere woorden, het gebrek aan erkenning van verschil kan spanningen in de hand werken die kunnen leiden tot radicalisering, afkeer van de samenleving, politieke apathie en sociale marginalisatie (Fleischman & Phalet, 2010). Deze negatieve gevolgen, zo stellen de auteurs nog, kunnen worden vermeden door in de overkoepelende nationale identiteit ruimte te laten voor specifieke identiteiten van subgroepen, zodat deze subgroepen het gevoel kunnen krijgen dat ze effectief deel mogen uitmaken van het grotere geheel. Dit onderzoek illustreert de mogelijkheid dat erkenning van verschil kan bijdragen tot de sociale cohesie en het vertrouwen in de samenleving. Het is precies die mogelijkheid waarnaar de 'integratie-erkenning-paradox' verwijst. Onderzoek van Ersanilli en Saharso (2011) bij de kinderen van Turkse immigranten in Duitsland, Frankrijk en Nederland lijkt dat enigszins tegen te spreken. Deze auteurs stellen vast dat de etnische identificatie met het gastland in Nederland (waar het multiculturalisme werd geïmplementeerd) niet substantieel hoger ligt dan in Frankrijk (waar een seculier beleid werd geïmplementeerd)

en in Duitsland (waar een assimilationistisch beleid werd geïmplementeerd). Het valt echter te betwijfelen of het etnische minderhedenbeleid in Nederland wel als multicultureel kan worden gekwalificeerd. Afhankelijk van hoe men er naar wil kijken, is het Nederlandse beleid ofwel nooit multicultureel geweest (positie van Duyvendak & Scholten, 2009) ofwel wel multicultureel maar met communitaristische *annex* verzuilde allures (positie van Kymlicka, 2008 en Laurence, 2008). Ofwel stelt men, zoals Duyvendak en Scholten (2009), dat het culturele pluralisme waarop immigranten boogden weinig meer was dan een recht, zoals dat ook al bestond voor en werd geclaimd door andere minderheidsgroepen (*in casu* de liberale, katholieke, socialistische en protestantse groepen). Dat wil zeggen dat de zuil waarin de migranten terecht kwamen niets te maken had met een bepaald integratiebeleid, maar gewoon het gevolg was van de institutionele erfenis van de verzuiling. Ofwel stelt men, zoals Kymlicka en Laurence lijken te doen, dat het multiculturele beleid zeer genereus was voor immigranten – in de zin dat migranten financieel werden gesteund om zich volgens een eigen zuil te organiseren. De keerzijde van die (financiële) generositeit is echter de ‘aversie’ die het beleid voelde om zijn eigen meerderheidsinstituties aan te passen aan de nieuwe minderheidsgroepen. Die aanpassing is, zoals gesteld, precies waarvoor het liberaal-multiculturalisme ijvert.

Al te vaak gaat men ervan uit dat integratie en het opbouwen van sociale cohesie veronderstellen dat mensen hun verschillen opgeven teneinde te kunnen worden opgenomen in de ontvangende samenleving. In tegenstelling daarmee gaat de integratie-erkenningssparadox ervan uit dat wanneer mensen worden erkend in hun verschillende bindingen, zij zich geaccepteerd zullen voelen en zich derhalve ook met de samenleving zullen identificeren. Mensen tot op zekere hoogte in hun eigenheid laten en ruimte creëren voor diversiteit kan met andere woorden veelal een goede strategie zijn om die mensen aan de samenleving te binden. Een multicultureel beleid kan op die manier de integratie bespoedigen en sociale cohesie bewerkstelligen. Anders dan men soms suggereert, hoeft de erkenning van verschil geen segregatie in de hand te werken, temeer omdat immigranten in de regel het verlangen noch de mogelijkheid hebben om een eigen natie of maatschappelijke en institutionele cultuur op te bouwen in het gastland (Kymlicka, 1995). Wat ze willen, is zich (zeker op termijn) in de nieuwe samenleving integreren. Hun claims op erkenning moeten vooral begrepen worden als een signaal dat ze over die integratie willen negotiëren en niet als een signaal dat ze zich tegen de integratie willen afzetten (Kymlicka, 1995). Door dus de maatschappelijke instellingen open te stellen voor etnisch-culturele minderheden, krijgen leden van zowel de meerderheidsgroep als van de minderheidsgroepen de boodschap dat de nationale identiteit een gedeelde én inclusieve identiteit behelst en dat het identitaire onderscheid steeds ingekapseld blijft binnen de marges van de ruimere identitaire eenheid.

5. De gelijkheids-verschil *trade-off*

Als zou blijken dat bepaalde groepen substantieel meer gebruikmaken van de verzorgingsstaat, kan de perceptie van 'sociaal profitaat' ontstaan. In dat geval komen de solidariteit en de sociale cohesie opnieuw onder druk te staan. Uit onderzoek van Koopmans (2006, 2010) blijkt dat immigranten (zeker in landen die een multicultureel beleid implementeren) meer genieten van de herverdelende werking van de verzorgingsstaat. Concreet blijkt dat in zeven landen (België, Duitsland, Frankrijk, Nederland, Oostenrijk, UK en Zwitserland) niet-EU-migranten minder participeren aan de arbeidsmarkt en dus vaker een werkloosheidsuitkering ontvangen. Hoewel men kan betwijfelen of Koopmans niet veeleer een correlatie, eerder dan een causale relatie heeft vastgesteld, indiceert zijn studie dat het multiculturalisme, zeker in combinatie met een genereuze verzorgingsstaat, niet tot de socio-economische emancipatie van immigranten heeft geleid. Integendeel, multiculturalisme fnuikt de sociaal-economische gelijkheid en leidt tot meer afhankelijkheid van de staat. In die zin schaart Koopmans zich in het kamp van diegenen die geloven dat erkenning van verschil niet kan samengaan met de creatie van meer gelijkheid.

Als het inderdaad zo is dat de socio-economische integratie van immigranten niet gebaat is bij een multicultureel beleid, dan is dat uiteraard een ernstige kritiek op het multiculturalisme. Een samenleving doet er immers goed aan om de kloof tussen arm en rijk op te heffen of althans niet al te groot te laten worden. In *The Spirit Level. Why Equality Is Better for Everyone* tonen Wilkinson en Pickett (2010) bijvoorbeeld aan dat in de landen en regio's met de grootste inkomensongelijkheden meer mentale stoornissen, tienerzwangerschappen, kindersterfte, agressie (zowel in de huiskamer als op straat), criminaliteit, drugs- en medicijngebruik te vinden zijn. Hoe meer ongelijkheid, des te slechter de lichamelijke gezondheid, de onderwijsresultaten, de sociale mobiliteit en het veiligheidsgevoel. Of nog: mensen leven beter, gezonder, veiliger, langer en gelukkiger in landen die meer gelijkheid kennen. Wanneer dus zou blijken dat het multiculturalisme de vorming van een egalitaire samenleving ondermijnt, wanneer met andere woorden zou blijken dat het immigranten in de richting van de socio-economische onderklasse duwt, dan vormt dat een ernstige bedreiging voor de individuele (de genoemde biopsychosociale gezondheidsindicatoren) maar ook voor de collectieve en politieke stabiliteit. Van immigranten die geen uitzicht hebben op een betere toekomst kan immers verwacht worden dat ze zich nog meer in hun eigen groep terugtrekken of dat ze hun frustraties op allerhande gewelddadige wijzen kanaliseren, met als gevolg dat de meerderheidsgroep zich nog meer van hen zal distantiëren. Een negatieve vicieuze cirkel lijkt dan in de maak. Dit betekent dat een beleid er alle belang bij heeft om de 'gelijkheids-verschil *trade-off*' – het onvermogen om via erkenning van verschil tot een socio-economisch egalitaire samenleving te komen – weg te werken. In dat geval lijken er zich vier beleidsstrategieën aan te dienen: (1) het afbouwen van de

multiculturele maatregelen; (2) het aanscherpen van assimilatiemaatregelen; (3) het burgerschap afhankelijk maken van de economische input; en (4) het verstrengen van de toegang tot de verzorgingsstaat en het beperken van de sociale zekerheid. Hieronder taxeren we in een aantal korte paragrafen deze vier strategieën.

6. Beleidsstrategieën

6.1 *Afbouwen van het multiculturalisme*

De eerste strategie, het opgeven van het multiculturalisme, lijkt om vier redenen niet wenselijk. *Ten eerste* zijn er de normatieve waarde en kracht van het multiculturalisme. Heel wat auteurs – zoals Carens (2000), Kymlicka (1995), Modood (2007a) en Parekh (2000) – hebben in het brede politiek-filosofische multiculturalismedebat verschillende argumenten aangereikt die aangeven waarom een beleid op maat van immigranten noodzakelijk is. Multiculturele ingrepen streven er steeds naar om de wetgeving te egaliseren en om onfaire nadelen die deze groepen ervaren te compenseren. *Ten tweede* blijken de bezorgdheden over de negatieve gevolgen van het multiculturalisme op verschillende aspecten ongefundeerd. Dat is ten andere ook iets waarmee Koopmans zelf rekening houdt, voor zover hij niet uitsluit dat het multiculturalisme op andere aspecten meer positieve resultaten kan laten optekenen, zoals de politieke integratie (zie bv. Koopmans *et al.*, 2005). *Ten derde* wordt het normatieve pleidooi voor multiculturalisme versterkt, wanneer we ons enerzijds rekenschap geven van de preliminaire toestand van de empirische evidentie en anderzijds rekening houden met de resultaten van de socio-economische integratie van immigranten in Canada.⁴ Wat de casus van Canada betreft, dient te worden gesteld dat dit land de langste multiculturele traditie heeft (d.w.z. de grootste en meest duurzame politieke wil om multiculturalisme te implementeren), waardoor mag worden verwacht dat de mogelijke contraproductieve effecten van het multiculturalisme eerst en vooral in Canada tot uiting zouden komen. Uit de literatuur blijkt (voor een overzicht, zie Banting & Kymlicka, 2010; Bloemraad, 2012; Kymlicka, 2007) dat de socio-economische integratie van immigranten een behoorlijk succesverhaal is. Dit succes kan volgens Bloemraad (2012) en Reitz (2012) niet enkel op het conto geschreven worden van de geografische ligging die illegale migratie bemoeilijkt noch van de economische selectie van immigranten. Volgens deze auteurs is het Canadese succes vooral debet aan het gevoerde multiculturele beleid. Zoals al aangegeven werd, beschouwt Canada immigratie, diversiteit en tolerantie als wezenlijke elementen van zijn identiteit: (1) immigranten krijgen snel het burgerschap; (2) er is een substantiële anti-discriminatie wetgeving⁵; en (3) er worden tal van vestigingsprogramma's ontwikkeld die de integratie van immigran-

ten bevorderen. Omdat wordt aangenomen dat immigranten niet slechts tijdelijk in Canada verblijven, wordt er ook geen werk gemaakt van een terugkeerbeleid. Het is precies door deze verankering van diversiteit in de nationale identiteit en wetgeving dat er niet alleen een stimulans tot integratie en cohesie wordt gecreëerd maar ook een buffer wordt gevormd tegen de mogelijke xenofobische bedreigingen die immigranten kunnen ervaren (Uberoi, 2008). *Ten vierde* blijkt uit onderzoek dat de autochtone bevolking in algemene zin de idee van herverdeling toegenegen is. De meningen versplinteren echter wanneer wordt gevraagd of deze of gene groep (*in casu* alleenstaande vrouwen, werklozen en immigranten) recht heeft op een uitkering (Kymlicka, 2015). Autochtonen blijken vooral weinig te voelen voor herverdeling naar immigranten. Dat dit niet primair voortvloeit uit economische overwegingen (de idee dus dat immigranten zouden wegen op de verzorgingsstaat), maar met culturele angsten, mag blijken uit het feit dat men de aanwezigheid prefereert van weinig migranten die afhankelijk zijn van de verzorgingsstaat, boven de aanwezigheid van veel migranten die economisch bijdragen. Lapidair wordt de migrantenpopulatie dus in de eerste plaats begrepen als een culturele eerder dan als een economische bedreiging (Kymlicka, 2015). Dit betekent dat een deel van de autochtone bevolking nog steeds in onvrede leeft met de idee dat samenlevingen verkleuren. Precies om dit gevoel weg te werken, lijkt er vooral nood te zijn aan (1) een multicultureel beleid dat poogt de attitudes ten opzichte van de multiculturele aanwezigheid ontvankelijker te maken doordat deze immigranten aan een gemeenschappelijke sociale eenheid worden gebonden (zie *supra*) én (2) een robuuste verzorgingsstaat die de sociaaleconomische ongelijkheden opheft. Zoals Van Der Waal, De Koster en Van Oorschot (2013, p. 13) aangeven: “the native populations of liberal and conservative welfare regimes are more reluctant to entitle immigrants to welfare than those living under social-democratic regimes”. Precies omdat de instituties mee de opinies in verband met welvaart en ongelijkheid bepalen, is de aanwezigheid van een sterke verzorgingsstaat een goede manier om vormen van xenofobie tegen te gaan. “Although we are not the first to demonstrate that institutions affect the welfare opinions of the people, the insight that institutions matter in this respect is highly salient for those who consider the existence of exclusionary sentiments as worrying in itself. We have demonstrated that egalitarian policies and institutions can help in fighting such sentiments. Our results indicate that strengthening policies and institutions aimed at reducing income inequality can be utilized for that cause” (Van Der Waal, De Koster & Van Oorschot, 2013, p. 15).

6.2 *Insisteren op assimilatie*

De tweede strategie, het aanscherpen van de assimilatiegedachte, lijkt evenmin aanbevelenswaardig. *Ten eerste* is een assimilatiebeleid een inegalitair beleid, om-

dat het veronderstelt dat alle inspanningen moeten komen van de nieuwkomers. Het zijn de nieuwkomers die moeten integreren en zich, in alle opzichten, horen te spiegelen aan de meerderheidsgroep. Assimilatie begrijpt integratie als een 'one way process'. De ontvangende samenleving is daarbij gevrijwaard van enige inspanningsverplichting. Nochtans is elke samenleving zo gestructureerd, dat leden van de meerderheidsgroep er de *primus inter pares* zijn, waardoor een beleid dat uitgaat van de idee "When in Rome, do as the Romans do" geen gelijkheid in haar samenleving brengt. *Ten tweede* noopt een assimilatiebeleid tot een illiberaal en eerder perfectionistisch beleid. Als mensen zich moeten conformeren aan het dominante cultuurpatroon, spreekt het beleid immers al dan niet rechtstreeks een waardeoordeel uit. Een neutraal beleid hoort echter geen enkele levensstijl institutioneel te privilegiëren en mag zeker niet interveniëren op het privé-niveau van het goede leven. Naast het feit dat gedwongen assimilatie nefast is voor de maatschappelijke gelijkheid (eerste reden), schendt het de vrijheid van het individu en bemoeilijkt het de mogelijkheid van vrijwillige assimilatie. *Een derde reden*, tot slot, is dat assimilatie onrecht doet aan de mate waarin mensen verknocht zijn aan hun etnisch-culturele identiteit en aan de mate waarin ze hun verschil niet van zich kunnen afschudden. Niet alle verschillen kunnen zomaar worden weggewerkt. Mensen met een andere huidskleur zullen er altijd anders uitzien. Sommige mensen zullen er ook voor kiezen (of zullen althans ervaren dat zij niet anders kunnen dan) trouw te blijven aan hun (bijvoorbeeld etnisch-culturele of religieuze) conceptie van het goede leven, waardoor een beleidsmatige aansturing op verandering slechts kan gebeuren wanneer die mensen ermee instemmen dat ze niet langer integer en authentiek in de wereld staan. Eerder dan dat een rechtvaardig en neutraal beleid mensen behandelt alsof ze geen 'thick identities' hebben, dient het die 'thick identities' te centraliseren voor zover mensen de mogelijkheden worden geboden om het leven 'from the inside' te leiden. Een multicultureel beleid komt hier precies aan tegemoet voor zover het via een politiek van redelijke aanpassingen van wetten, regels en praktijken de 'thick identities' van immigranten erkent.

Inzetten op een inburgeringsbeleid lijkt wel verdedigbaar (Levrouw & Loobuyck, 2013a, 2013b). In de mate waarin het inburgeringsbeleid enkel is begaan met het garanderen van gelijke kansen voor immigranten door hen de taal bij te brengen en hen kennis te laten verwerven in verband met het maatschappelijke reilen en zeilen, wordt er niet per se een etnisch-cultureel assimilationistische agenda gediend. Sterker nog, het is mogelijk om een inburgeringsbeleid te begrijpen als een modaliteit van een op egalitair-liberale uitgangspunten gevestigd multicultureel beleid.⁶ De reden waarom men immigranten bijvoorbeeld de taal wil bijbrengen, hoeft niet voort te komen uit een nationalistische assimilatietheorie, noch hoeft het een verwijzing te bevatten naar de intrinsieke waarde van de taal. Een actief taalbeleid kan op een neutrale wijze verdedigd worden door het aspect van gelijke kansen te benadrukken. In dat geval is de taal louter een instrument dat (1) de

socio-economische gelijkheid bevordert (wie de taal spreekt, heeft meer kans om zich op de arbeidsmarkt te laten gelden); (2) de sociale connecties met leden van de meerderheidsgroep mogelijk maakt of althans vergemakkelijkt (wie zich in een gedeelde taal kan uitdrukken, hoort er sneller bij); en (3) de solidariteit ten goede komt (de weerstand voor reallocatie van middelen voor wie de taal spreekt en bij de groep hoort is kleiner).

6.3 *Streng burgerschapsbeleid*

De derde strategie, de koppeling van rechten en burgerschap aan de socio-economische bijdragen van de immigranten, botst eveneens op normatieve bezwaren. Het gevaar is immers dat een samenleving die er een dergelijke filosofie op nahoudt, zich kan wentelen in wat we de multiculturele *feel-gooddoctrine* kunnen noemen, een houding waarbij de ander slechts dan aanvaard en gewaardeerd wordt als hij zich op een of andere manier aan de meerderheidsgroep dienstbaar kan maken via zijn koopbare gebruiken, tradities, muziek, keuken of arbeid. Door de economische meerwaarde van de immigratie te centraliseren, dreigt echter het (intrinsieke) respect voor het verschil te verwateren. In een dergelijke samenleving is het mogelijk dat de ‘wij-zij-opsplitsing’ op de voorgrond treedt. Afhankelijk van de mate waarin hun leden werken of niet werken, worden bepaalde immigrantengroepen dan gezien, omschreven en benaderd als ‘voorbeeldige’ of als ‘inferieure’ immigrantengroepen. Het gemis aan of de beperking van economische bijdragen kan met andere woorden worden begrepen als een teken dat bepaalde immigranten(groepen) geen inspanning willen leveren om substantieel bij te dragen aan de samenleving. De gedachte dat het misschien de samenleving is die te weinig kansen biedt en te veel discrimineert, dreigt op die manier naar de achtergrond te verschuiven. Scherp gesteld: als men de economische contributies laat prevaleren, dreigt men er de ‘menschelijkheid’ aan ondergeschikt te maken. De recent verscherpte gezinsherenigingwetten die aangeven dat mensen die in België verblijven en een partner willen laten overkomen moeten kunnen aantonen dat ze minstens 120% van het leefloon bezitten, zijn wat dat betreft exemplarisch. Mensen met een migratieachtergrond die hun geliefde willen laten overbrengen, moeten eerst bewijzen dat ze in hun eigen onderhoud en dat van de partner kunnen voorzien. Een samenleving die teert op een ‘welfare chauvinism’ dat zover reikt dat er geen kader meer kan geboden worden om de liefde mogelijk te maken wars van economische argumenten, is een samenleving die tegen de elementaire rechten van de mens dreigt in te gaan (zie bv. Brems, 2011).

6.4 *Afbouw van de verzorgingsstaat*

Ook het afbouwen van de verzorgingsstaat is een weinig aantrekkelijke optie. Zo stelt Elchardus (2013) over het onderzoek van Wilkinson en Pickett (zie *supra*) dat het inderdaad beter is om te leven in meer gelijke samenlevingen. Het gaat er in die samenlevingen evenwel niet beter aan toe omdat er meer gelijkheid is. Wat telt, is de aanwezigheid van een verzorgingsstaat met een stevig stelsel van sociale zekerheid en een voldoende hoog niveau van de sociale overheidsuitgaven. Ook de aanwezigheid van degelijk onderwijs en een seculiere overheid die haar beslissingen niet baseert op godsdienstige dictaten blijkt cruciaal te zijn. Gelijkheid is belangrijk, maar het is niet de gelijkheid die oorzakelijk in verband kan worden gebracht met het uitblijven van de negatieve biopsychosociale indicatoren (o.a. mentale stoornissen, tienerzwangerschappen, agressie, criminaliteit). Net als de negatieve biopsychosociale indicatoren zou de ongelijkheid dus toenemen wanneer de verzorgingsstaat wordt afgebouwd.

Het afbouwen van de verzorgingsstaat zal wellicht tot nog meer ongelijkheid leiden wanneer die afbouw wordt geflankeerd door wat Verhaeghe (2012) een “neoliberaal meritocratisch systeem/discours” noemt, een systeem/discours dat het *quid pro quo maxime* doorvoert zonder dat het zich rekenschap geeft van het feit dat niet iedereen uit dezelfde startblokken vertrekt en dat sommigen wel degelijk meer steun en bijstand nodig hebben. Het is met andere woorden in een context waarin het discours populair is dat de verzorgingsstaat een verwenstaat is waarbij mensen profiteren en waarbij een bepaalde onderklasse door het systeem in stand wordt gehouden (zie bv. Dalrymple, 2001), dat sommige individuen en groepen echt uit de boot dreigen te vallen, omdat zij voor hun ‘falen’ verantwoordelijk worden geacht. Wie de verzorgingsstaat wil afbouwen, moet er aldus over waken dat diegenen die er echt nood aan hebben niet de dupe van die afbouw worden. Ook Cantillon en Vandenbroucke (2013) wijzen erop dat het discours inzake individuele responsabilisering, investering in mensen via onderwijs, vorming en tewerkstelling het gevaar met zich meebrengt dat wie ondanks deze eenzijdige focus op sociale investering nog steeds niet slaagt met de vinger zal worden gewezen en ter verantwoording zal worden geroepen. De investering in onderwijs, de strijd tegen de werkloosheidsval, de implementatie van een actief arbeidsmarktbeleid, de vermindering van de arbeidskost, de rechten op werkloosheidsuitkering, etc. hebben de algemene tewerkstelling over het algemeen doen stijgen, maar niet bij de onderste lagen van de bevolking, waarvan geweten is dat die vaak ‘gekleurd’ is (zie bv. Van Robaeys *et al.*, 2007). Ondanks de inspanningen van de verzorgingsstaat, zo concluderen Cantillon en Vandenbroucke (2013), is die eigenlijk minder herverdelend geworden naar beneden toe. Wie dat negeert, dreigt de oorzaak unicausaal bij de ‘zwakkeren’ te leggen, niet omdat het systeem faalt maar omdat de achterblijvers

gewoon niet hard genoeg hun best hebben gedaan. Precies daarom blijft een genuanceerde uitbouw van een genereuze verzorgingsstaat pertinent.

Ook Kymlicka (2012) wijst erop dat de situatie van de ‘zwaksten’ meer dan ooit in het vizier moet komen. De nood aan het multiculturalisme – ruimer: de beleidsmatige bescherming van immigrantengroepen – is wellicht het meest apert in een context waar immigranten worden gezien als ‘illegitiem’ (cf. ongewenst), als illiberaal (cf. niet cultureel aangepast) en als ‘profitariaat’ (cf. een last voor de welvaart). “Without proactive policies to promote mutual understanding and respect, and to make immigrants feel comfortable within mainstream institutions, these factors [immigrants being perceived as illegitimate, illiberal and burdensome] could quickly create a racialized underclass, standing in permanent opposition to the larger society” (Kymlicka, 2012, p. 24). In die zin kan het multiculturalisme begrepen worden als een buffer tegen het discours dat immigranten beschouwt als mensen die parasiteren op de verzorgingsstaat en tegen een mogelijks uit dat discours voortspruitende impuls om de verzorgingsstaat af te bouwen.

7. Behoud van het multiculturalisme en behoud van de verzorgingsstaat

De vier strategieën leren dat er normatieve bezwaren zijn tegen het versterken van een assimilatiebeleid en tegen een verstrenging van het burgerschapsbeleid. Deze twee strategieën zijn niet wenselijk. Er zijn eveneens bezwaren ten aanzien van de afbouw van de verzorgingsstaat en de afbouw van het multiculturalisme. De verzorgingsstaat en het multiculturalisme moeten dus behouden blijven. Maar als die tezamen worden geïmplementeerd, riskeert men volgens de analyse van Koopmans (2010) dat migranten in de onderklasse worden geduwd en dat hun afhankelijkheid van de verzorgingsstaat wordt gekoesterd. De vraag is of die redenering wel altijd hoeft op te gaan. Hoe moeten we ons die negatieve interactie precies voorstellen en waarom zou ze eigenlijk altijd moeten opgaan?

Koopmans (2010) geeft het voorbeeld van een vrouw die gezichtsbedekkende kledij in de vorm van een boerka draagt. Omdat ze haar boerka niet wenst uit te doen, vindt zij nauwelijks werk. Wanneer zij kan bogen op een substantiële uitkering, zal zij in die werkloosheid blijven en nauwelijks een prikkel ervaren om de arbeidsmarkt te betreden. Wanneer de werkloosheidsuitkering echter gering of nihil is, dan zal zij, conform de logica van Koopmans, sneller bereid zijn om toch de boerka af te leggen om een job uit te oefenen. “Letting the woman’s interpretation of her religious duties prevail over the local government’s concern with employability has the likely consequence that she will remain a life-long dependent on social welfare benefits” (Koopmans, 2010, p. 4). De conclusie luidt dan ook, dat

men maar beter niet te veel meegaat in de erkenning van etnisch-culturele claims wanneer die worden geformuleerd tegen de achtergrond van een substantiële verzorgingsstaat. Hoewel deze redenering *prima facie* plausibel klinkt, is het vreemd dat Koopmans (2010) de negatieve band tussen verzorgingsstaat en multiculturalisme illustreert aan de hand van het voorbeeld van de boerka. De boerka is immers een betrekkelijk marginaal gegeven, zeker in vergelijking met de hoofddoek. Koopmans (2010) lijkt er abusievelijk vanuit te gaan dat het multiculturalisme steeds en overal zal pleiten voor het toestaan van etnisch-culturele en religieuze claims. Dat is niet het geval. Zo kan men bijvoorbeeld denken dat het voor heel wat functies belangrijk is dat de werknemer zich ook op een non-verbale wijze kan uitdrukken en dat hij zichtbaar moet zijn. In dat geval is een verbod op gezichtsbedekkende kledij (o.a. boerka) redelijk en aanvaardbaar. Hoofddoeken zijn echter van een volstrekt andere orde. Het is perfect mogelijk om achter een loket te zitten of om les te geven terwijl men de hoofddoek draagt. Precies in een situatie waarin werkgevers niet verplicht zijn om etnisch-culturele minderheden op een redelijke wijze te accommoderen, kan men denken dat mensen niet meer zullen werken of zich niet langer de moeite zullen getroosten om te solliciteren. Als werkgevers daarentegen een plicht hebben om te voorzien in redelijke accommodaties, zullen leden van minderheidsgroepen mogelijks meer geneigd zijn om zich actief in te schakelen op de arbeidsmarkt.

Dat betekent dat een multicultureel beleid van redelijke accommodaties leden van etnisch-culturele minderheden niet in de werkloosheid duwt, maar er alles wil aan doen om die, met hun verschil, in de arbeidssfeer te betrekken. Het feit dat mensen met een migratieachtergrond niet werken en op de sociale zekerheid wegen, is problematisch, omdat men kan verwachten dat eens de (autochtone) babyboomgeneratie stopt met werken, heel veel werkplaatsen zullen vrij komen en dat de pensioenen een erg grote hap uit de sociale zekerheid zullen nemen. Dat betekent dat de verzorgingsstaat zwaar onder druk zal komen te staan. Precies omdat men dan – nog meer dan nu – van mensen met een migratieachtergrond zal verwachten dat ze mee de economie en welvaart in stand houden, moet men er alles aan doen om hen op de arbeidsmarkt te betrekken. Door de arbeidsmarkt voldoende af te stemmen op de etnisch-culturele diversiteit, kan die betrokkenheid verhoogd worden.

Wie tot slot, zoals Koopmans doet, een causaal verband suggereert tussen de zwakke socio-economische participatie van mensen met een immigratieachtergrond en de implementatie van het multiculturalisme (in combinatie met de verzorgingsstaat), moet rekening houden met heel wat meer factoren dan enkel de aanwezigheid van multiculturalisme en de wezenlijkheid van de decommodificatie (*cf.* de mate waarin individuen zich van een inkomen kunnen verzekeren los van de arbeidsmarktwerking). Multiculturalisme, in de vorm zoals die hoger werd opgelijst aan de hand van de drie beleidsvormen en acht beleidsstrategieën,

is niet de enige en wellicht zelfs niet eens de belangrijkste beleidsvorm die de socio-economische positie van immigranten bepaalt. Het is veeleer één van de vele beleidsvormen uit een ruimer beleidspakket – waarbij dient te worden opgemerkt dat dit beleidspakket in meerdere of mindere mate de openheid voor multiculturalisme kan reflecteren (zie ook voetnoot 6). “Many aspects of public policy affect these [immigrant] groups, including policies relating to naturalization, education, job training and professional accreditations, human rights and anti-discrimination law, civil service employment, health and safety, even national defense. It is these other policies which are the major engines of integration. They all encourage, pressure, even legally force immigrants to take steps towards integrating into society. (...) Moreover, if we examine the amount of money spent on these policies, it vastly eclipses the money spent on multiculturalism in Western democracies” (Kymlicka, 2001, p. 15). Wie, met andere woorden, wil aangeven dat het multiculturalisme de socio-economische integratie bemoeilijkt, moet in de analyse voldoende rekening houden met het feit dat er verschillende redenen zijn waarom migranten zich minder aanbieden op de arbeidsmarkt. Of nog, wie een uitspraak wil doen over de merites van het multiculturalisme, moet in zijn analyse meer variabelen verdisconteren dan enkel de aanwezigheid van een sociaal-democratische, conservatieve of liberale verzorgingsstaat (waarbij de decommodificatiegraad in toenemende mate kleiner is).

8. Conclusie

Meer dan ooit lijkt het multiculturalisme onder druk te staan. Wanneer het multiculturalisme wordt geïmplementeerd tegen de achtergrond van een genereuze verzorgingsstaat, zou het immigranten in de werkloosheid houden/duwen. Tevens wordt geopperd dat het multiculturalisme eigenlijk het draagvlak voor een redistribuerend socio-economisch beleid ondermijnt. Wie dus tegelijk multicultureel en herverdelend wil denken en handelen, vaart om tweevoudige reden tegen de stroom in: enerzijds worden migranten afhankelijker gemaakt van de staat en anderzijds wordt de solidariteit en daardoor meteen het draagvlak voor herverdeling door het multiculturalisme geërodeerd. In dit artikel hebben we aangetoond dat deze kritiek niet geheel of althans niet noodzakelijk opgaat. Hoewel het onderzoek preliminair is, lijkt het multiculturalisme de solidariteit, als *conditio sine qua non*, voor herverdeling niet te ondermijnen. We hebben ook gezien waarom het behoud van een rigoureuze verzorgingsstaat – als een principiële voorwaarde voor meer gelijkheid – niet betekent dat het multiculturalisme moet worden verlaten. Zo is de werkloosheidsval, het feit dat niet-werken in zekere zin ‘voordelig’ kan zijn, niet alleen voor migranten aantrekkelijk. Waarom zijn zij dan het meest vertegenwoor-

digd in de werkloosheidscijfers? Alvorens men kan beweren dat het multiculturalisme unicausaal aan de basis hiervan ligt, dienen heel wat factoren in rekening te worden gebracht. Men kan immers denken dat het precies door de invoering van *legio* multiculturele ingrepen is, dat migranten de weg naar de arbeidsmarkt vinden. Het multiculturalisme is er immers precies op gericht (potentiële) barrières voor migranten weg te nemen.

Noten

1. We merken op dat de solidariteit thans niet enkel onder druk staat door de implementatie van het multiculturalisme, waarvan wordt verondersteld dat het etnisch-culturele groepen in eigen enclaves duwt, maar ook door een aantal andere maatschappelijke ontwikkelingen. Bij De Beer (2012) wordt er een vijftal besproken. *Ten eerste* is er de toegenomen individualisering als gevolg van de sterke nadruk op individuele verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid zoals die in de meritocratische beleidsretoriek weerklinkt. *Ten tweede* is er een toegenomen diversiteit en heterogeniteit die de band tussen etnische groepen en ook de band binnen etnische groepen zou verzwakken (de zogenaamde heterogeniteits-redistributie *trade off*). *Ten derde* is er de professionalisering en bureaucratisering van de verzorgingsstaat waarbij de onbetaalde en informele hulpverlening wordt vervangen door hulp via betaalde en formele dienstverlening. *Ten vierde* is er de europeanisering en globalisering. Omdat de verzorgingsstaat vooral een nationaal karakter heeft, is het moeilijk om bij de burgers – zeker wanneer ze zich geen lid voelen van postnationale gemeenschappen – solidariteit te genereren voor andere noodlijdende EU-lidstaten. Daarnaast is het zo dat als immigranten snel toegang krijgen tot de voorzieningen van de verzorgingsstaat, er een vorm van ‘verzorgingsstaat-toerisme’ kan ontstaan die de bereidheid onder de autochtone bevolking om aan de verzorgingsstaat bij te dragen kan ondermijnen. *Tot slot* kan de solidariteit ondergraven worden wanneer mensen veel kennis hebben over de individuele (gezondheids)risico’s die zij lopen.

2. Omille van de duidelijkheid: we hebben het hier niet over de vraag of de aanwezigheid van een multiculturele populatie de verzorgingsstaat ondermijnt (*cf.* de heterogeniteits-redistributie *trade off*). In lijn met de Putnam-these (2007) die stelt dat mensen “in hun schelp kruipen” wanneer ze worden geconfronteerd met de aanwezigheid van een te grote diversiteit (er blijkt minder sociaal vertrouwen te zijn zowel tussen etnische groepen als binnen de eigen etnische groep), wordt nogal snel aangenomen dat het in een context van veel diversiteit *de facto* moeilijk is om gevoelens van solidariteit en intermenselijk vertrouwen te creëren. Omdat solidariteit geldt als de *conditio sine qua non* voor redistributie – “Anything that erodes trust (...) has the potential to erode

support for the redistributive state” (Soroka, Banting & Johnston, 2002, p. 295) – zal een heterogene samenleving het dan ook moeilijk hebben om steun te vinden voor een redistributiebeleid. David Goodhart (2004) en Nick Pearce (2004) hebben het in dit verband over een “*progressive dilemma*” tussen erkenning en redistributie. “(...) the more different we become from one another – the more diverse our ways of life and our religious and ethnic backgrounds – and the less we share a moral consensus or a sense of fellow feeling, the less happy we will be in the long run to support a generous welfare state” (Goodhart, 2006, p. 16). De vraag is natuurlijk of er inderdaad een *trade-off* bestaat en, als die zou bestaan, in welke mate het multiculturalisme die *trade-off* versterkt dan wel opheft. Uit het ruime post-Putnam-onderzoek blijkt alvast dat het zelden de diversiteit op zich is die ‘nefast’ is. Zo luidt de conclusie van een meta-analyse van Stichnoth en Van der Straeten (2009, p. 22) als volgt: “However, our main conclusion from this survey is that most studies do not point to a quantitatively important role for ethnic diversity in shaping natives’ preferences for redistribution. In most studies, the association is much weaker than for other factors such as own income (current or expected) or beliefs about the role of effort versus luck in determining this income”. Meestal wordt er gewezen op enkele intermediaire microfactoren (bv. opleidingsniveau; geslacht; leeftijd; burgerlijke staat; eigen inkomen, etc.), mesofactoren (bv. socio-economische toestand van de buurt; linguïstische diversiteit; spatiale segregatie; aard van de diversiteit zoals bijvoorbeeld de snelle groei van de etnisch-culturele heterogeniteit; het geloof dat mensen hechten aan het feit dat wie afhankelijk is van de verzorgingsstaat dat aan zichzelf of eerder aan toevalsfactoren te danken heeft; de perceptie dat het vooral immigranten zijn die gebruikmaken van de verzorgingsstaat) en macrofactoren (bv. institutionele stabiliteit).

3. De implementatie van het multiculturalisme sluit dus de aanwezigheid van een socio-economisch herverdelingsbeleid niet uit, noch lijkt het in algemene zin nefast te zijn voor de socio-economische gelijkheid. Opvallend is natuurlijk wel dat de inkomensongelijkheid niet daalt. Of de oorzaak hier bij het multiculturalisme moet worden gelegd, is niet duidelijk. Bemerkt overigens dat alle bevindingen correlaties betreffen. Het lijkt ons echter ongerijmd de inkomensongelijkheid volledig in de schoenen te willen schuiven van de aan- of afwezigheid van multicultureel beleid. De realisatie van inkomensgelijkheid is primair een economisch vraagstuk dat dan ook een welbepaald economisch (herverdelings)beleid veronderstelt. Zo is het opvallend dat in elk land de inkomensongelijkheid is toegenomen, ook in die landen die geen multiculturalisme hebben geïmplementeerd. Andere factoren liggen dus sowieso mee aan de basis van de stijging van de inkomensongelijkheid. Om hierover echt uitspraken te doen, zouden de landen op basis van heel wat factoren met elkaar moeten worden vergeleken. Welke migranten zijn er in het land aanwezig? Over hoeveel migranten gaat het? Hoe streng is het gehanteerde migratiebeleid? Welk economisch beleid werd precies gevoerd? Bij ons weten is dit soort omvangrijk comparatief onderzoek nog niet gebeurd. Dit is dan

ook de plaats om er nog eens aan te herinneren dat het onderzoek thans niet alleen preliminair is, maar dat het ook een belangrijke vraag blijft of kwantitatief onderzoek er wel ooit kan in slagen om het causaal effect van beleid (bv. multicultureel beleid) te isoleren, teneinde harde uitspraken te kunnen maken over de effectiviteit ervan. Dit betekent dat de vraag of het multiculturalisme de liberale idealen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit versterkt in de eerste plaats een normatieve vraag blijft – zelfs als mag worden verwacht dat in de toekomst het empirische longitudinale en comparatieve onderzoek over de merites van het multiculturalisme zal toenemen. Of nog, de keuze voor multiculturalisme is nog steeds primair ideologisch gekleurd. We hebben goede argumenten om te geloven dat ze rechtvaardig is en we kunnen ons ook goed inbeelden dat haar liberale ambities kunnen worden gerealiseerd, maar zeker daarvan zijn we (nog) niet.

4. Wat de preliminaire evidentie betreft, blijft het een belangrijke vraag in welke mate onderzoek er ooit kan in slagen om dat punt te bereiken waar een beleid geheel in de begrippen der analyse kan opgaan. Om een beleid echt naar waarde te schatten, zou er een soort ‘natuurlijk experiment’ moeten worden uitgedacht. Dat wil zeggen dat er zou moeten worden gewerkt met twee gelijke groepen die aan precies dezelfde omstandigheden zijn blootgesteld, met dien verstande dat de ene groep wel en de andere groep niet kan rekenen op de aanwezigheid van een multicultureel beleid. Een dergelijk experiment is schier onmogelijk. Men kan zich dan ook afvragen of de meeste effectstudies van het multiculturalisme niet in de eerste plaats correlaties (eerder dan causale verbanden) hebben aangetoond. Bovendien is het nog maar de vraag of het multiculturalisme wel het belangrijkste beleid is dat de integratie van migranten bevordert. We komen daar *infra* nog op terug.

5. Het multiculturalisme is vooral complementair aan de antidiscriminatiewetgeving. Daar waar de antidiscriminatiewetgeving zich richt op de bestrijding van discriminerende toepassingen van de wetgeving, ijvert het multiculturalisme ervoor om de wetten, regels en instituties zodanig te wijzigen dat de diverse noden en aspiraties van etnisch-culturele minderheden erin worden gereflecteerd. De logica van de antidiscriminatiewetgeving veronderstelt bijvoorbeeld dat sikhs bij een vacature voor politieagent evenveel kans moeten hebben om aangeworven te worden, wanneer zij over de gevraagde vaardigheden beschikken. De logica van het multiculturalisme veronderstelt daarentegen dat wanneer de sikh is aangeworven, hij het recht heeft om zijn tulband te dragen. Mensen kunnen dan wel een formele godsdienstvrijheid hebben, maar in de feiten kunnen zij door arbeidsverplichtingen of vakantieregelingen verhinderd zijn om met die vrijheid effectief iets te doen. *In casu* zou dit kunnen betekenen dat het politieuniform moet aangepast worden zodanig dat sikhs hun tulband kunnen blijven dragen of dat de werkkalender aangepast wordt zodanig dat sikhs vrijaf kunnen nemen op voor hen belangrijke feestdagen.

6. In zijn hoedanigheid van een toegankelijk en gratis toerustingsbeleid is het mogelijk het inburgeringsbeleid te begrijpen als een facet van een ruimer multicultureel en egalitair-liberaal rechtvaardigheidsbeleid. Als het inburgeringsbeleid functioneert als een beleid dat nieuwkomers wil versterken en als het er door die versterking voor zorgt dat immigranten over gelijke kansen beschikken om een eigen levensplan uit te bouwen en bij te dragen aan de samenleving, dan voegt het zich perfect binnen de krijtlijnen van de multiculturele rechtvaardigheidsnotie die aangeeft dat mensen, hoe verschillend ze ook zijn, als volwaardige leden van de nieuwe samenleving moeten worden aanzien. Anders gezegd, in de mate dat het inburgeringsbeleid enkel begaan is met het garanderen van gelijke kansen voor immigranten door hen de taal bij te brengen en hen kennis te laten verwerven in verband met het maatschappelijke reilen en zeilen, wordt er een multiculturele agenda gediend die erop gericht is de samenleving voor mensen met een immigratieachtergrond rechtvaardiger te maken. Zo beschouwd, kan een staat zijn hechting aan de multiculturele of assimilatie-doctrine etaleren aan de hand van zijn concepties over inburgering.

Bibliografie

- Banting, K., Johnston, R., Kymlicka, W. & Soroka, S. (2006). Do Multiculturalism Policies Erode the Welfare State? In K. Banting & W. Kymlicka, W. (Eds.), *Multiculturalism and the Welfare State. Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies* (pp. 49-91). Oxford: Oxford University Press.
- Banting, K. & Kymlicka, W. (2010). Canadian Multiculturalism: Global Anxieties and Local Debates. *British Journal of Canadian Studies*, 23(1), 43-72.
- Barry, B. (2001). *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge: Polity Press.
- Bissoondath, N. (1994). *Selling Illusions: The Cult of Multiculturalism in Canada*. Toronto: Penguin.
- Bloemraad, I. (2012). *Understanding 'Canadian Exceptionalism' in Immigration and Pluralism Policy*. Washington DC: Migration Policy Institute.
- Brems, E. (2011, 27 mei). Mensenrechten zijn elders belangrijker, niet hier – Gezinshereniging is een struikelblok. *De Standaard*.
- Cantillon, B. & Vandenbroucke, F. (Eds.) (2013). *Reconciling Work and Poverty Reduction: How Successful Are European Welfare States?* Oxford: Oxford University Press.
- Carens, J. (2000). *Culture, Citizenship and Community. A Contextual Exploration of Justice as Evenhandedness*. New York: Oxford University Press.
- Coleman, D. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Belknap Press.
- Dalrymple, T. (2001). *Life at the Bottom: The Worldview that Makes the Underclass*. Chicago: Ivan R. Dee.

- De Beer, P. (2012). Solidariteit onder druk, *Socialisme en Democratie*, 69(7/8), 30-38.
- Duyvendak, J.W. & Scholten, P. (2009). *Questioning the Dutch Multicultural Model of Immigrant Integration*. http://www.researchgate.net/publication/242710528_Questioning_the_Dutch_multicultural_model_of_immigrant_integration [geraadpleegd op 26 maart 2015].
- Elchardus, M. (2013). Zijn we gebaat bij een waterpas? *Samenleving en Politiek*, 20(1), 4-11.
- Ersanilli, E. & Saharso, S. (2011). The Settlement Country and Ethnic Identification of Children of Turkish Immigrants in Germany, France, and the Netherlands: What Role Do National Integration Policies Play? *International Migration Review*, 45(4), 907-930.
- Fleischman, F. & Phalet, K. (2010). *Compatible or Conflicting? The Role of Perceived Discrimination for the Identification Patterns of the Turkish and Moroccan Second Generation in Five European Cities*. International Conference on Discrimination and Tolerance, Jena, Duitsland, 1-3 juli 2010.
- Fraser, N. (1995). From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a Post-socialist Age. *New Left Review*, 212, 67-93.
- Goodhart, D. (2004, 20 februari). Too Diverse. *Prospect*, 95.
- Goodhart, D. (2006). *Progressive Nationalism*. London: Demos.
- Gwyn, R. (1995). *Nationalism without Walls: The Unbearable Lightness of Being Canadian*. Toronto: McClelland & Stewart Ltd.
- Keeble, E. (2005). Immigration, Civil Liberties, and National/homeland Security. *International Journal*, 60(2), 359-374.
- Koopmans, R. (2006). *Tradeoffs between Equality and Difference: The Crisis of Dutch Multiculturalism in Cross-national Perspective*, DIIS Brief. Danish Institute for International Studies.
- Koopmans, R. (2010). Trade-offs between Equality and Difference: Immigrant Integration, Multiculturalism and the Welfare State in Cross-national Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(1), 1-26.
- Koopmans, R., Statham, P., Giugni, M. & Passy, F. (2005). *Contested Citizenship: Immigration and Cultural Diversity in Europe*. Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (1998). *Finding Our Way. Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (2001). *Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (2007). *Multicultural Odysseys. Navigating the New International Politics of Diversity*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (2008). The Challenges of Multiculturalism in Advanced Democracies – Review of When Ways of Life Collide: Multiculturalism and its Discontents in the

- Netherlands (Sniderman, Paul & Hagendoorn, Louk), *Perspectives on Politics*, 6(4), 804-807.
- Kymlicka, W. (2012). *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*. Washington, DC: Migration Policy Institute.
- Kymlicka, W. (2015). *Building Solidarity in Diverse Societies: Moving beyond Neoliberal Multiculturalism and Welfare Chauvinism*. IMISCO Conference. Firenze, 29-30 januari 2015. [https://www.youtube.com/watch?v = M46NdwTBsLw](https://www.youtube.com/watch?v=M46NdwTBsLw) [geraadpleegd op 27 maart 2015].
- Laurence, J. (2008). The Challenges of Multiculturalism in Advanced Democracies – Review of *When Ways of Life Collide: Multiculturalism and its Discontents in the Netherlands* (Sniderman, P & Hagendoorn, L.), *Perspectives on Politics*, 6(4), 807- 810.
- Levrau, F. (2011). Het multiculturalisme is dood, lang leve het multiculturalisme?! Pleidooi voor conceptuele helderheid en een herwaardering van de erkenning van verschil. In J. Ackaert & T. Van Regenmortel (red.), *Gelijk oversteken: een staalkaart van onderzoeksbevindingen rond integratie* (pp. 17-40). Brugge: Vanden Broele.
- Levrau F. & Loobuyck, P. (2013a). Should Interculturalism Replace Multiculturalism? A Plea for Complementariness. *Ethical Perspectives*, 20(4), 605-630.
- Levrau, F. & Loobuyck, P. (2013b). Is Multiculturalism Bad for Social Cohesion and Redistribution? *The Political Quarterly*, 84(1), 101-109.
- Modood, T. (2007a). *Multiculturalism. A Civic Idea*. Cambridge: Polity Press.
- Modood, T. (2007b). *Multiculturalism, Citizenship and National Identity*. http://www.opendemocracy.net/faith-europe_islam/multiculturalism_4627.jsp [geraadpleegd op 21 januari 2013].
- Modood, T. (2010). *Still not Easy Being British. Struggles for a Multicultural Citizenship*. Stoke on Trent, Sterling: Trentham Books, Runnymede Trust.
- Modood, T. (2012). *Post-immigration 'Difference' and Integration. The Case of Muslims in Western Europe*. London: British Academy.
- Parekh, B. (2000). *Rethinking Multiculturalism. Cultural Diversity and Political Theory*. Basingstoke: MacMillan.
- Pearce, N. (2004). Diversity versus Solidarity: A New Progressive Dilemma. *Renewal: A Journal of Labour Politics*, 12(3), 79-87.
- Putnam, R. (2007). E pluribus unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30(2), 137-174.
- Putnam, R. & Leonardi, N. (1993). *Making Democracy Work*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Reitz, J. (2012). The Distinctiveness of Canadian Immigration Experience. *Patterns of Prejudice*, 46(5), 518-538.
- Schaeffer, M. (2014). *Ethnic Diversity and Social Cohesion: Immigration, Ethnic Fractionalization and Potentials for Civic Action*. Aldershot: Ashgate.

- Soroka, S., Banting, K. & Johnston, R. (2002). Ethnicity, Trust, and the Welfare State. In F. Kay & R. Johnston (Eds.), *Diversity, Social Capital and the Welfare State* (pp. 279-303). Vancouver, BC: University of British Columbia Press.
- Stichnoth, H. & Van der Straeten, K. (2009). *Ethnic Diversity and Attitudes towards Redistribution: A Review of the Literature*. ZEW Discussion Papers, nr. 09-036.
- Tajfel, H. & Turner, J. (1986). The Social Identity Theory of Intergroup Behaviour. In S. Worchels & W. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7-24). Chicago: Nelson-Hall.
- Tamir, Y. (1993). *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Taylor, C. (1994). The Politics of Recognition. In A. Gutman (Ed.), *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition* (pp. 25-74). Princeton: Princeton University Press.
- Uberoi, V. (2008). Do Policies of Multiculturalism Change National Identities? *Political Quarterly*, 79(3), 404-417.
- Vanbeselaere, N., Snauwaert, B., Soenens, B. & Meeus, J. (2006). De houding van allochtonen ten aanzien van hun maatschappelijke positie: een analyse vanuit de acculturatiepsychologie en vanuit de sociale psychologie. In M.-C. Foblets, J. Vrielink & J. Billiet (Eds.), *Multiculturalisme ontleed: Een staalkaart van onderzoek aan de K.U.Leuven* (pp. 89-113). Leuven. Studia Anthropologica.
- Van Der Waal, J., De Koster, W. & Van Oorschot, W. (2013). Three Worlds of Welfare Chauvinism? How Welfare Regimes Affect Support for Distributing Welfare for Immigrants in Europe. *Journal of Comparative Policy Analysis*, 15(2), 164-181.
- Van Robaeys, B., Vranken, J., Perrin, N. & Martiniello, M. (2007). *De kleur van armoede. Armoede bij personen van buitenlandse herkomst*. Leuven/Voorburg: Acco.
- Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Verkuyten, M. (2005). *The Social Psychology of Ethnic Identity*. London: Psychology Press.
- Wilkinson, R. & Pickett, K. (2010). *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone*. London: Penguin Books.